

רקעה ומחברה של אימרת-כנף על משה מנדלסון

מואת ז"ר משה פלאי

חודשים מעטים לאחר פטירתו של משה מנדלסון (ב־4 בינואר 1786) פירסם המאסף מיכתם לזיכרו, שיש בו עניין מיוחד מפני ריקעו, זיהות מחברו עלום-השם, ובעיקר מפני כמה מן הרעיונות הגלומים בו שחשיבותם מרובה להבנת ההשכלה העברית בגרמניה. להלן לשונו:

„קושט ודת צרורה באופל מני דור דור
עדי אחר אלהים: יהי משה! ויהי אור! —
ש...ס."

מאימרה זו נמצאנו למדים על מקומו המיוחד של משה מנדלסון בהשכלה העברית בגרמניה כפי שהוא מצטייר בעיני המשכילים העבריים ומצוייר בידיהם עצמם. עיון כלשהו באימרה שלפנינו דיו להעמידנו על זיקתה האימאגית לפסוקי ספר בראשית. בעל הפיתגם יוצר פאראפראזה של הפסוק הידוע „ויאמר אלהים יהי אור ויהי אור“ בהחליפו את המלה החוזרת „אור“ בשמו הראשון של מנדלסון — משה. החלף מלים זה יוצר את התיקבולת אור — משה. יתר על כן, לא רק בתיקבולת הכתוב מדבר, אלא בזיהוי גמור שבין „אור“ ו„משה“, שכן אור ראשון הוחלף בשם משה, ואילו אור שני אינו אלא בבואתו של ראשון שהומר במשה. בהיות הפסוק המקורי שגור ביותר אף למי שאינו בקיא ורגיל, הרי שהאימרה הפאראפראזאית נאמרת והד־קולה הוא זה של הפסוק הידוע. וכך מתקבל מעין מונטאז' של זיהוי, שבו „משה“ ו„אור“ חד הם.

האור אינו אלא אור ההשכלה, שניגודו הוא החושך, הבערות. מנדלסון זהה, איפוא, עם ההשכלה. אך החידוש הוא לא בכך, אלא במשמעויות הרמזות בשימוש המלים ובעצם ההזדקקות לפסוק תנ"כי זה לשם ליבון רעיון השכלתי. מסתבר, כי אלוהים מצטייר כמצדד בהשכלה, וכי משה [מנדלסון] בא להאיר באור ההשכלה בצו עליון; אלוהים ברא את מנדלסון למטרה ברורה: השכלה. סמכות אלוהית זו לא יוכלו לקעקע אפילו החרדים שנפשם נקעה מן ההשכלה. כמו כן משולה ההשכלה לגבי מחבר אימרת-הכנף למעשה בראשית — בריאה־מחדש של העם.

זיהוי ההשכלה עם האור בהקשר עם מעשי בראשית יש בו כדי להזכיר את מידרשי חז"ל על האור, וכך מתעצמת המיטאפורה וקונה לה ממדים אחדים של אינטרפרטאציה, וגדלה דמותו של נושא האימרה.

ואילו חלקו הראשון של הפיתגם מציין, כי עד בואו של מנדלסון הייתה היהדות והאמת שרריות בחשכה לאחר שנפגמו והושחתו במרוצת הזמנים [הרעיון ההשכלתי־דאיסטי של השחתת הדת בידי כוהני־הדת?]; מנדלסון לא חידש, איפוא,

מאום — הוא רק הפיץ אור על דבר קיים, טיבעי, בחינת יש מיש, ומעין גילוי מחדש.

אך לא רק מקורות יהודיים לאימרה זו; מקורה הלא־יהודי של מימרה זו חשוב לאין־ערוך לשם הבנת זיקתה של סיפרות ההשכלה העברית לסיפרות ההשכלה האירופית. מסתבר שפיתגם עברי זה האמור במנדלסון אינו אלא פאראפראזה של אימרתו של אלכסנדר פופ על ניוטון, כדלקמן:

"Nature and Nature's Laws lay hid in Night /
God said, *Let Newton be!* and all was Light."⁸

מחבר הפיתגם העברי מעריך את מקומו של מנדלסון ביהדות כמקומו של ניוטון במדעים; את שעשה ניוטון במדעי־הטבע עשה מנדלסון ביהדות. בשאילת הפיתגם האמור בניוטון והתאמתו למנדלסון מניח המשכיל העברי כהנחה־מוקדמת את ייחודו של ניוטון ומיישמו למנדלסון. המדע כערך חולוני השכלתי כללי מונה באשיותיה הרמוזות של האימרה העברית, כשציביון הרקע התנכי המקודש מקדש ומכשיר את הערך החולוני הזה כאילו היה ערך דתי יהודי.

מטיבעה של אימרה מתומצתת וסגולית מעין זו, שהיא קונה לה אחיזה והיא נחזרת ונאמרת כפיתגם חזר. ואכן, אנו מוצאים אותה בגילגוליה השונים בסיפרות ההשכלה העברית: המשכיל העברי נחמן בן שמחה משתמש בה בחלקה ובשינויים כעבור שנים אחדות מבלי להביא דבר בשם אומרו, לשם רימומו של הרמב"ן: "ה' אמר יהי אור! ויהי משה".⁹ וכאשר בא בן זאב לקלס את מיפעלו של מנדלסון בשנת תקס"ז הריהו מביא את האימרה בשינוי קל ומייחסו ל"אחד המליצים".¹⁰ וכעבור שנים נזקק א. ב. גוטלובר, שההדיר מחדש את המאסף הראשון, לבן־זאב כאל מקור המימרה, בלא שיציין את מקורה הראשון בהמאסף. הוא משתמש בה, בשינוי קל, כמוטו למאמר בהבקר אור.¹¹ ובני־דורו של מנדלסון, יצחק סאטאנוב, נדרש אף הוא למימרה זו, אך כדרכו — ושלא כדרכה:

"כי חושך כיסתה מליצה וצחות אפילה

יי דיבר ויקרא יצחק ויהי אור".¹²

ובכן, לא עוד מנדלסון האור, אלא יצחק סאטאנוב עצמו. וכדי להוציא ספק מליבו של הקורא, שסאטאנוב עצמו הוא גם הנושא וגם המחבר של האימרה, מייחסו משכיל עברי זה לאיטלקי אחד.¹³ מובן לכל שעסק בסאטאנוב ובכתביו ידו של מי הייתה בדבר.

כמו כן מופיעה האימרה במהדורתו השנייה של המאסף שנתפרסמה בהמשכים בבכורי העתים.¹⁴

מיהו ש...ם מחבר האימרה, שחזרה ונשנתה לשם איפיון דמותו של הרמב"ן? שמעון ברנפלד, אשר העריך את האימרה כ"האפיגרם הנודע... היה לפי דברת לציור נאמן של ערך הרמב"ן בתולדת היהדות", אינו יודע לזוהת את המחבר: "חבר איש בלתי נודע לנו בשמו".¹⁵

שוואב מייחס את ראשי התיבות „ש...ם” לשלום הכהן.¹⁹ בעיקבותיו הולך שאול חיות באוצר בדוי השם אף כי בסימן שאלה: „שלום הכהן?”.²⁰ החתימה „ש...ם” מופיעה בהמאסף גם בהקשר עם מאמרים בענייני חינוך ושירים אחדים.²¹ חלק מהמאמרים על ענייני החינוך חתומים: שמעון ברזי,²² ובתקמ"ח מתפרסם מאמר נוסף בחתימתו העורכים מציינים את פטירתו של המחבר.²³ ובכן, לא שלום הכהן הוא ש...ם, ולא כל ש...ם הוא שלום הכהן.²⁴ קשה להניח, שנער בן 13 יכתוב מאמרים בענייני חינוך.²⁵ יתר על כן, בדיקה חלקית תראה, ששלום הכהן השתמש בראשי תיבות אחרים לציון שמו.²⁶ משום כך אני נוטה להניח, כי שלום הכהן אינו מחבר המימרה על מנדלסון. ניסיון אחר, אומנם בהקשר שונה, נעשה על-ידי קלוזנר. הוא זיהה את „ש...מ” כשמואל ורטהיים.²⁷ קלוזנר אינו מביא כל סימוכין לכך, ומכיוון שאינו עוסק בענייניו ואף לא ב„ש...ם” (מ"ם סופית) ובעיקר משום שראשי התיבות „ש...מ” שבהם עוסק קלוזנר הם לאמיתו של דבר „מ.מ.”, הרי שלא נוכל להיעזר בהצעה זו. מה עוד, שבן-זאב מכנה את מחבר האימרה כ„אחד המליצים”,²⁸ ושמואל ורטהיים אינו ידוע לנו כמשורר.

להלן אציע שתי השערות, שאני מניח כי אחת משתיהן היא הנכונה. הראשונה מזהה את ש...ם כשמעון ברזי [„שם משמעון”] — שמעון בן זכריה — שהיה ממייסדי המאסף,²⁹ והירבה לפרסם בכתב-העת. בין פירסומו נמצאים עיבודים מתורגמים מהסיפרות האירופית — סיפורים, דושיחים, משלים מחוזרים ושירים — ויש להניח, שהיה בן-בית בסיפרות זו, ושהכיר גם את כתביו של אלכסנדר פופ. אם ש...ם הוא אכן שמעון ברזי מתעוררת בעייה הקשורה במינגהם של עורכי המאסף לציין שני מאמרים או פירסומים כלשהם שנכתבו על-ידי מחבר אחד בבואם בזה אחר זה; החתימה השנייה אינה שמו המלא של הסופר, אלא „הנ"ל”.³⁰ ואילו במיקרה שלפנינו, מייד לאחר הפיתגם על מנדלסון החתום בידי ש...ם מתפרסם סיפור מעובד בחתימת שמעון ברזי — חתימה מלאה.³¹ ואולם לא תמיד נהגו בשיטה זאת; מצאתי כמה פירסומים של מחבר אחד בזה אחר זה כששם המחבר מתפרסם בשניהם.³² הדבר טעון בדיקה נוספת, אך לפי-שעה ניתן להניח, שאין לעורכים השונים של המאסף שיטה אחידה בדבר הנידון.

השערה שנייה תזהה את ראשי התיבות „ש...ם” עם שמו של שלמה פאפנהיים. ואף כי הוא מכונה „פאפנהיימר” בסיפרו של אברהם אש, תורה כולה על רגל אחת,³³ הרי שכך כתב את שמו בגרמנית, ואילו בעברית — „פאפענהיים”.³⁴ כידוע, פאפנהיים היה בקיא בסיפרות ההשכלה האירופית. הוא השפע מהמשורר האנגלי יאנג,³⁵ וקרוב לוודאי שהכיר את שירתו של אלכסנדר פופ, בעל האימרה המקורית על ניטון, ואת כתביו. כמו כן היה מקורב במידה מסויימת אל המאסף, השתתף בו ואף זכה להוקרת המשכילים על פועלו.³⁶ השאלה הטעונה ליבון ובדיקה היא אם פאפנהיים, שכידוע התנגד למנדלסון בשאלת קבורת המתים,³⁷ היה מתייחס אל הרמבמ"ן כפי שהתייחס אליו בעל המיכתם [= ש...ם].

במיכתמו. לא מן הנמנע, שבחשפעת פטירתו של מנדלסון אכן כתב זאת; שהרי התעסקותו של פאפנהיים בשאלת קבורת המתים גתפרסמה בשנות ה-90, כתשע שנים לאחר פטירתו של מנדלסון.²¹

אוניברסיטת הנגב /
האוניברסיטה העברית

- 1) המאסף, ג' (תקמ"ו), עמ' קס"א [מיספרי העמודים משובשים במקור; צ"ל: עמ' קע"ו]. הניקוד (שאנו מדוייק: אלהים — אליף סגולה) — במקור.
- 2) בראשית רבה, פרשה ג': „האורה נבראת תחלה;” „מהיכן נבראת האורה. א"ל למד שנתעטף בה [באורה] הקב"ה כשלמה והבהיק זיו הדרו מסוף העולם עד סופו;” פרשה ב': „ויאמר אלהים יהי אור. אלו מעשיהן של צדיקים.”
- Alexander Pope, "Epitaphs," *The Poetical Works of Alexander Pope* (New York, 1896), p. 475
- 4) נחמן בן שמחה בר"ש, עין משפט (ברלין, תקנ"ו), עמ' ג'. המחבר משתמש גם במיטאפורות נוספות: „הוא הוציא לנו דבש מצור חלמיש. ה' אמר יהי אור! ויהי משה. הוא משה אשר הורהו ה' עץ הועת ואכל וחי לעולם...” חלק מקונטרסו נועד להתפלמסות עם המאסף, ונהיר, כי כתב-העת המשכילי היה ידוע לו. מאידך, אין למצא כל מדע שעשוי להצביע על המקור שאנו נחמן בן שמחה את המימרה אם לזעזי היה או עברי.
- 5) יהודא ליב בן זאב, „הצעה”, אוצר השרשים (וינה, תקס"ז), א', עמ' 17 [לפי מיספורין]: „הוא [מנדלסון] הרים קרן הלשון וינשא עטרת הדת בהעתקותיו הנחמדות. כאשר שורר עליו אחד המליצים

קושט וזת צרור באופל מני דור דור

עדי אמר אלהים: 'יהי משה, ויהי אור!'

- המימיה ל"אחד המליצים" מעידה, כי בן זאב נסמך על הפיתגם בהמאסף. כאמור הכניס בן זאב תיקון קל (צרור במקום צרורה) ותיקן את הניקוד.
- 6) א. ב. גוטלבר, „[ל]יהודים היתה אורה”, הבקר אור, ג' (תרל"ח), עמ' 640.
 - 7) יצחק סאטאנוב, זמירות אסף (ברלין, תקנ"ג), עמ' 3 [למיספורין].
 - 8) שם, שם: „הק' זרחי' ג' מסעוד איש איטליא.”
 - 9) ע"ע בעבודתו של שמואל ורטס, „על יצחק סאטנוב וחיבורו 'משלי אסף',” תרביץ, ל"ב (ד', תמוז, תשכ"ג), עמ' 370—392, וכן במאמרי „Isaac Satanow's 'Mishlei Asaf' as Reflecting the Ideology of the German Hebrew Haskalah” שיצא בשיכפול באוניברסיטת הנגב, באר שבע, ב'1972.
 - 10) בכורי העתים, ו' (תקפ"ו), במוסף: מהדורה ב' של המאסף (תמוז, תקמ"ו), עמ' 28. גם במהדורה זו תוקן הניקוד.
 - 11) שמעון ברנפלד, דור תהפוכות (ווארשא, 1914), א', עמ' 39.
 - 12) Moïse Schwab, *Répertoire des Articles* (Paris, 1914-23), p. 80
 - 13) שאול חיות, אוצר בדוי' השס (וינה, תרצ"ג), עמ' 310, מס' 4799, יכן: ע. א. סימון, „הפילאנתרופינים והפגוגי והחינוך היהודי”, ספר היובל לכבוד מרדכי מנחם קרנן (ניו יורק, תשי"ג), עמ' קע"ד.
 - 14) המאסף, א' (תקמ"ד), עמ' ע"ע"א, בחתימת „ש...ם...”: „: איגרת אל העורכים; שם, עמ' ע"א—ע"ג, בחתימת „ש...ם...”: „: תשובה על השאלה של העורכים לפרש את משל, ו', כ"ב"כ"ג, ואת המלה „עכס” שבפסוק. בראש האיגרת מצינים העורכים כי המחבר שולח את התשובה בליוויית האיגרת. וכן: שם, עמ' ק"ד"ק"יח, שיר נגד צבירת הון; עמ' קפ"ו—קצ"א: „כאמר על חינוך הנינים, בחתימת „ש...ם...” [לא מן הנמנע, שהאותיות סמ"ך ומ"ם סופיות, שנסדרו בכתב רש"י, נשתבשו בעת הסידור]; שם, תקמ"ו, עמ' ס"ג—ס"ג בחתימת „ש—ם...” על ענייני חינוך.
- שטיינשינדיד קרא את כל ראשי התיבות ש...ם כ.ש.ס. (ושונה בקריאת „מ. מ.” [השוה הערה 20 בהמשך] גם כן כ.ש.ס.) וסופו שהוא מייחס ראשי התיבות אלה לשיימא (שלמה) סאטאנוב, בנו של יצחק סאטאנוב, בהסתמכו על השערה של דליטש. ומשום שמניחים, כי יצחק סאטאנוב עצמו (וצריכה עיון נפרד גם הנהוה זו) הוא הוא שחיבר את כל הדברים בשם בנו (ככלל החיבור מנחת ביקורים), הרי שעל פי דברים אלה ש.ס. הוא יצחק סאטאנוב.

שטיינשניידר מונה גם את מחבר המיכתם על מגולסון בין ראשי התיבות "ש. ס.", ומשמע, שיצחק סאטאנוב הוא מחבר האימרה הנעלם. אם נזכור, שסאטאנוב עצמו השתמש בצורה אפיגרמית דומה (ראה לעיל הערות ד-8), הרי שלכאורה פיתרון זהותו של מחבר הפיתגם לפנינו, דא עקא, שטעותו של שטיינשניידר היא כה ברורה, שכל ויכוח הוא מיותר (המ"ם הסופית ב"ש...ס.ס." באותיות הדפוס המרובעות אינה ניתנת לטעות). עיין :

M. Steinschneider, *Catalogus Librorum in Bibliotheca Bodleiana* (Berlin, 1931; Zweite [Faksimile] Auflage), II, ss. 2504-2505, Nr. 7093-19; Franz Delitzsch, *Zur Geschichte der jüdischen Poesie* (Leipzig, 1836), s. 108.

אולם ההוכחה הטובה ביותר, שאפילו "ש. ס." אינו יכול להיות סאטאנוב נמצאת בהמאסף עצמו: "ש...ס.ס." (או ש.ס. — לפי השבשחא) מפרסם את תשובתו על השאלה של העורכים להסביר את המלה "עכס" (השאלה נדפסת בהמאסף, א' [תקמ"ד], עמ' ט', ותשובתו של ש...ס.ס. בעמ' ע"א—ע"ג). והנה מצינו, שיצחק סאטאנוב עצמו מפרסם אף הוא תשובה על אותה שאלה בשמו המפורש (שם, עמ' ג"ב—ג"ה). אך שבשחא כיוון דעל על ...

(15) שם, ד' [תקמ"ח], עמ' ל"ג—מ"ג. כמו כן מופיעים עיבודים ושירים משלו: שם, תקמ"ה, עמ' ס"ט, קי"ד; מ"ה, ק"א, ק"ג, קס"ד; תקמ"ט, ט', קס"ה. ועיין ברשימה המופיעה בסיפרו הנזכר של שטיינשניידר, ח"ב, עמ' 2628-2629, מס' 7223. שמעון בר"ז הוא שמעון בן זכריה, ממייסדי המאסף. ע"ע הערה 22.

(16) שם, תקמ"ח, עמ' מ"ג.
(17) כן משער גם מרדכי אליאב, החינוך היהודי בגרמניה (ירושלים, תשכ"א), עמ' 55, הערה 18.

(18) השוה: יוסף קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה (ירושלים, 1960), א', עמ' 276, לענין תאריך לידתו: 23 בדצמבר 1771.

(19) מעניין — ומוזר — שאיש מן העוסקים בשאלת זהותו של ש...ס.ס. לא טרח לבדוק באלו ראשי תיבות השתמש שלום הכהן במקום שברורה ויהותו — בהמאסף שבעריכתו וכן בבכורי העתים. בדיקה כלשהי תוכיח, כי שלום הכהן השתמש בראשי התיבות הבאים: "ש"ס"ן (המאסף, ח' [תקס"ט], עמ' י"א); "ש—כ" (שם, עמ' ס"ה, קע"ח, ר"ח, רצ"א; שם, ט', [טבת, תקע"ז], עמ' ג'—ד'); "ש. כ." (בכורי העתים, א' [תקפ"א], עמ' 104—106; "ש...כ.כ." [שם, ב' [תקפ"ב], 149—152). קלוזנר מייחס את ראשי התיבות "ש"י" לשלום הכהן בשעה שלאמיתו של דבר האותיות הן ש.ג. (כפי שמצויין גם בתוכן). ראה: קלוזנר, היסטוריה של הספרות, א', עמ' 160.

(20) קלוזנר, שם, עמ' 100, לענין זהותו של "מ.מ.", שחיבר משלים ושירים בהמאסף, אם הוא משה מגולסון או לאו (המאסף, א' [תקמ"ד], עמ' קל"ב—קל"ג, קס"ז).

(21) ראה לעיל בהערה 5.
(22) עיין: J. M. Jost, *Geschichte des Israeliten* (Berlin, 1828), IX, s. 92; William Zeitlin, *Bibliotheca Hebraica* (Leipzig, 1891), ss. 38-39.

צייטלין (שם, שם) ושוחב (בסיפרו הנזכר, עמ' 49) מכנים את שם אביו זנוויל.
(23) המאסף, א' [תקמ"ד], עמ' ד': "מהמחבר הנ"ל".

(24) שם, ג' [תקמ"ו], עמ' קס"א.
(25) שם, א', עמ' קמ"ט: שני שירים של דוד פראנקו מינדיס; שם, ד', עמ' מ"ד—מ"ה: שני משלים של ברוך לינדא.

(26) אברהם אש, תורה כולה על רגל אחת (ברלין, תקנ"ו), עמ' כ"ו.
(27) השוה: המאסף, ח' [תקס"ט], תקופה א', עמ' ל"ט; מאמר נאולת מצרים ומצות הפלין (ברסלוי, תקע"ה). בספרים הבאים מופיע שמו מאויית "פפנהיים": אגדת ארבע כוסות (ברלין, תקי"ז); יריע(ו)ת שלמה (ידיהרגפורט, ?1783), בסוף ההקדמה; חשק שלמה (ברסלוי, תקס"ב). גם שלום הכהן מכנהו "פפנהיים" (המאסף, תקס"ט, עמ' ל"ו).

(28) עיין, קלוזנר, היסטוריה, א', עמ' 255; פ. לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה (תל אביב, תרפ"ח), א', עמ' 96; א. שאגן, הספרות העברית החדשה לזרמיה (תל אביב, 1962), א', עמ' 110-111.

(29) סיפרו, יריעות שלמה, נתקבל יפה עלידי המשכילים (המאסף, א', עמ' קע"ז; ג', עמ' ל"ב). הוא גם השתתף בכתבי-עת זה (שם, ו', עמ' שיי"ז—שי"ט). לגבי המאסף החדש ועורכיו הוא שימש כסמכות עליינה כפי שבזמנו שימש ויזל כ"רבם" של עורכי המאסף הראשונים.

(30) תורח כולה, עמ' כ"ו.
(31) קלוזנר, היסטוריה, א', עמ' 255.